

ПАВЛИНА БОЙЧЕВА (София)

СЛОВО ЗА БОЖЕСТВЕНИТЕ ТАЙНИ НА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК
И ЦЪРКОВНО-КУЛТУРНИЯТ ЖИВОТ В МОЛДОВА
ОТ НАЧАЛОТО НА XV В.

От 1402 до 1406 г. Григорий Цамблак престоюва в Молдова, където заема поста „презвитер на великата молдовлахийска църква“¹. През този период той написва и произнася цял цикъл от произведения, които представят значителен дял от творческото наследство на писателя. Към групата на молдовските съчинения се числят известен брой слова, две беседи и едно житие, посветено на първия молдовски светец Йоан Нови Сучавски.

В сравнение с останалите произведения на писателя с българска, сръбска и руска тематика молдовските проповеди са слабо познати и недостатъчно проучени. На тях са се спирали редица учени,² но и днес, когато са написани немалко нови трудове за Григорий Цамблак като писател и виден деец на източнохристиянската църква от първата четвърт на XV в.,³ работата с неговите творби, писани в Молдова, остава значително затруднена. След времето на своето създаване те придобиват широка популярност, която намираме засвидетелствувана в различни сборници, писани в Молдова и в Русия от XV до XVIII в.⁴ Това богато разпростра-

¹ П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 21—22.

² С. Шевырев. История русской словесности. Ч. III. М., 1858, с. 182—204. Episcop Melchisedec. Mitropolitul Grigorie Tamblac, viața și operele sale. — In: Revista pentru istorie, arheologie, și filologie, 2, 1884, p. 107; П. Сырку. Новый взгляд на жизнь и деятельность Григория Цамблака. — В: ЖМНП, 1884, с. 115—118; А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. СПб., 1904; П. Русев, А. Давидов. Цит. съч., с. 39—56.

³ В. Велчев. Творчеството на Григорий Цамблак в светлината на южнославянския предренесанс. — В: Език и литература, 1961, кн. 2; К. Мечев. Григорий Цамблак. С., 1969; R. Constantinescu. Un sermon anonyme et l'activité littéraire de Grégoire Camblac en Moldavie. — In: Etudes balkaniques, 2, 1976, p. 103—113; M. Herpell. The Ecclesiastical Career of Gregory Camblac. London, 1979.

⁴ А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии. — В: Памятники древней письменности и искусства. CLXIII. СПб., 1906, с. XXI—LXV; Ю. К. Бегунов. Малоизвестные и неизвестные сочинения Григория

нение оставя силен отпечатък върху Цамблаковите съчинения в много отношения — нерядко в текста на самите проповеди, в техните заглавия, в езика и т. н. Тъкмо тези по-късни промени са сериозна преграда за отделянето на молдовските проповеди от онези, които Григорий Цамблак е писал в Русия.

В същност обособяването на молдовските проповеди в самостоятелна група е въпрос, който по-ранните изследвачи на Цамблаковото творчество са приемали като немаловажен. Епископ Мелхиседек⁵, а след него и П. Сирку⁶ отнасят към молдовския период от творчеството на Григорий Цамблак следните осем съчинения: 1. Слово за божествените тайни⁷; 2. Слово за усопшите; 3. Слово за иноческото житие; 4. Слово за светите и преподобни отци в събота сиропустна; 5. Слово за рождество на Йоан Кръстител; 6. Похвално слово за светите апостоли Петър и Павел; 7. Слово за рождество Богородично; 8. Похвално слово за тримата младенци и пророк Данаил. През 1904 г. руският учен А. И. Яцимирски прави нова подялба на проповедите, която поне засега не е напълно приемлива.⁸ Той смята, че по време на своя престой в Молдова от 1403 до 1406 г. Григорий Цамблак написва и произнася девет слова⁹: 1. Похвално слово за св. 40 мъченици; 2. Похвално слово за великомъченик Георги; 3. Похвално слово за пророк Илия; 4. Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител; 5. Беседа за поста и сълзите; 6. Беседа за милостинята и нищите; 7. Слово за Цветница; 8. Слово за велики четвъртък; 9. Слово за велики петък. При отделянето на молдовските проповеди от руските посочените автори се опират на заглавията на отделните произведения. Не само С. Шевирьов¹⁰, но и всички учени, които след него се интересуват от Цамблаковото творчество, приемат, че заглавията на проповедите сочат съответно времето и мястото на тяхното произнасяне. Ето защо за написани в Молдова те сочат онези съчинения на писателя, които са озаглавени *Григория Смиренаго инока и презвитера*¹¹ или *Григория инока и презвитера*¹², а за руски — всички останали, които са надписани *Григория архиепископа российскаго*.

Цамблака. — В: *Byzantino-Bulgarica*, 1978, кн. 5, с. 311—322; Кл. Иванова. Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погдин. С., 1981.

⁵ Епископ Melchisedec. *Op. cit.*, p. 3—4.

⁶ П. Сирку. *Цит. съч.*, с. 115.

⁷ Известно още като „Слово за петте дни“.

⁸ Необходим е обстоен анализ на проповедите, за да се получи приблизителна представа за времето на тяхното възникване. А. Яцимирски има заслуга за изнамирането на четири от словата на Григорий Цамблак, оставени в сборниците на Гавриил Урик — Слово за великомъченик Георги и Слово за Цветница (сб. от 1441 г.) — вж. Р. Р. Рапайтеску. *Manuscritele slave din biblioteca Academiei R. P. R. V. I. Bucureşti*, 1959, и другите две — Беседа за милостинята и нищите и Беседа за поста и сълзите в сб. от 1448 г.; вж. А. Яцимирски й. *Из истории славянской проповеди*.

⁹ Отделно от тях за молдовски А. Яцимирски смята още осем слова. Вж. А. И. Яцимирски й. *Григорий Цамблак*, с. 87.

¹⁰ С. Шевирев. *Цит. съч.*, с. 180.

¹¹ Епископ Melchisedec. *Op. cit.*, p. 8.

¹² П. Сирку. *Цит. съч.*, с. 115.

Оказва се обаче, че насловът на проповедите не остава в постоянна рамка¹³. Не са редки случаите, когато слова, които познаваме според заглавието в един сборник като молдовски, в друг се оказват подписани като руски. Тук ще посочим един пример със Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител, взет от Погодиновата сбирка¹⁴. В сборник № 954¹⁵ то е дадено така: *Григорна архипис[ко]па Росснскаго слово на оусъкновеиѣ...* А в сборник № 1559¹⁶ същото слово е със заглавие: *Григорна смиреннаго мннха и презвѣтера нгоумена обнтелн Платократоровы Слово на оусъкновеиѣ юанна*. В своя опис на Погодиновата сбирка Кл. Иванова¹⁷ съобщава и за един сборник със слова на Григорий Цамблак, които са оставени без заглавия. Поради тези два пункта на разминаване с критерия, прилаган от Мелхиседек, Сирку и Яцимирски, се налага да се търсят други делитбени белези, които да са по-устойчиви от наслова на проповедите, т. е. да не са зависими изцяло от намесата на отделните съставители и преписвачи на сборници. Най-добре би било, ако имаме на разположение ранни копия на молдовските съчинения на писателя, какъвто е случаят с Гавриил Урик. Преписите, които Гавриил Урик изготвя на Цамблаковите творби¹⁸, наистина могат да служат като сигурно доказателство за причисляването им към молдовския период от творчеството на Григорий Цамблак, защото Гавриил Урик работи в период, твърде близък до времето, когато търновският писател е бил в княжеството.¹⁹ Но примерът с Гавриил Урик е почти единствен.

Отговорът на този заплетен и неизследван въпрос трябва да се съдържа под някаква форма в текста на самите произведения. На този ранен етап от нашата работа с Цамблаковите проповеди ще споделим някои най-общи впечатления от групата съчинения, обособени от епископ Мелхиседек и П. Сирку като молдовски, а заедно с тях и от четирите творби, които намираме в сборниците на Гавриил Урик от класификацията на А. Яцимирски.

Почти всички, които са се занимавали с проповедите на Григорий Цамблак, са забелязали една твърде очевидна тяхна особеност — замислени са като цялостен цикъл²⁰. Така например в „Беседа за милостинята и нищите“ проповедникът припомня на своите слушатели, че „В мношеша убо недела в поста мало повесѣдовахомъ вашен любви“²¹. По съвсем

¹³ Това обстоятелство не убягва от погледа на С. Шевырев. Цит. съч., с. 183. П. Сирку отбелязва също няколко случая с размяна на заглавията на някои от проповедите. Вж. П. Сирку. Цит. съч., с. 115; Ю. К. Бегунов отбелязва трети случай на уеднаквяване на всички заглавия. Вж. Ю. К. Бегунов. Цит. съч., с. 313.

¹⁴ Кл. Иванова. Български...

¹⁵ Пак там, с. 458.

¹⁶ Пак там, с. 484.

¹⁷ Пак там, с. 467.

¹⁸ Имам пред вид посочените вече четири слова.

¹⁹ Първите сборници, които носят подписа на този талантлив книжовник, са от 1424 г. Вж. Г. Михайла. Рукописи Гавриила Урика Нямецкого и их литературное значение. — В: Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски, С., 1980, с. 81—82.

²⁰ С. Шевырев. Цит. съч., с. 182; Ю. К. Бегунов, Малоизвестные..., с. 312—314.

²¹ Сборник на Гавриил Урик от 1448 г., с. 30.

подобен начин са свързани и Слово за събота сиропустна и Слово за иноческия живот.²² Именно този стил на оформяне на проповедите категорично показва, че са замислени като „състав“, който по-късно търпи различно комплектуване.²³

Подредбата, която Григорий Цамблак дава на своите съчинения, насочва към най-близката родствена връзка на неговото дело — Евтимиевата литературна школа. В края на XIV в. с непосредственото участие и под ръководството на последния търновски патриарх в школата-манастир „Света Троица“ се създава колосална поредица от сборници, организирани според реда на празниците в църковния календар.²⁴ Новите състави от слова, жития, поучения и др. са редактирани и пригодени от Евтимий Търновски и неговите сътрудници с оглед на изискванията и потребностите на тогавашната източноправославна църква. Григорий Цамблак продължава талантиливо и развива при новите културно-политически условия, в които работи, традициите на Евтимиевата школа в това направление, като създава слова, които оформя в малки състави, като изрожда от съвременната нему житийно-панегирична практика. По пътя на търновските литературни дейци вървят много книжовници — съставители и преписвачи на сборници от следващите векове, сред които се открояват имената на най-ранните следовници — Гавриил Урик, Яков от Путна, Владислав Граматик.²⁵

Тепърва предстои да се даде осветление на причините, които подтикват Григорий Цамблак да създаде по време на своя престой в Молдова цикъл от проповеди — дали поради желанието да разшири и попълни Евтимиевите състави с нови творби за отделните празници²⁶, или заради належащите нужди на младата молдовска църква. Друг въпрос, който заслужава специално проучване, е тематичният подбор на проповедите с тенденция да се разкрият задачите, които са стояли пред Григорий Цамблак като проповедник, откъдето да се премине към издирване на онези данни, които отвеждат към молдовската действителност от първата четвърт на XV в.

В настоящото съобщение ще се спрем на уводната част на „Слово за божествените тайни“ не защото то стои на първо място в групата на Мелхиседек — Сирку, а поради факта, че в него се намират малки податки за времето и мястото на произнасяне на творбата, а оттам и за нейното

²² Синод. 384, с. 245.

²³ Вж. статията на Н. Дончева-Панайотова в настоящия сборник; Ю. К. Бегунов. Цит. съч.

²⁴ З л. Ю ф у. За десеттомната колекция Студион (из архива на румънския изследвач Йон Юфу). — В: Проучвания по случай II конгрес по балканистика. Studia balkanica. С., 1970, с. 229—343; К л. И в а н о в а. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в Балканската ръкописна традиция. — В: Търновска книжовна школа. 2, с. 193—214.

²⁵ П. Б о й ч е в а. Традициите на Търновската книжовна школа и делото на Гавриил Урик. — В: Търновска книжовна школа. 2, с. 177—182; Г. М и х а и л а. Най-старият препис на Похвално слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (Сборникът на Яков от Путна) 1474 в славяно-румънската традиция. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 161—178; Г. Д а н ч е в. Владислав Граматик. С., 1968, с. 148.

²⁶ Йон Юфу установи, че в два сборника на откритата от него „Колекция Студион“ — сб. № 551 (дело на Иеромонах Яков) и сб. 739, е включено словото на Григорий Цамблак за великомъченик Георги. Вж. З л. Ю ф у. Цит. съч., с. 305.

причисляване към молдовския цикъл от Цамблаковото творчество. За основа на проучване на „Слово за божествените тайни“ сме използвали най-ранния известен засега препис на творбата, поместен в сборника на дяк Андрей, оповестен през 1976 г. от Г. Данчев.²⁷ Успоредно с това сме привлекли за сравнение достъпните ни преписи на това слово от сборник ГИМ, Барс. 350, л. 1—17 (XV в.), ГБЛ, Вахр. 92, л. 123—134 (XVI в.), ГИМ, Син. 235/384, л. 1—15, (XVI в.), които ни предостави П. Русев, за което му изказваме нашата искрена благодарност. „Слово за божествените тайни“ е известно със следното заглавие: Григорѣа смнренѣго ннока

и презвѣтера, ѡ бжтвѣны танахъ и ѣко дѣстон причастнѣи сѣ хотѣщему
испытѡвати себѣ и ѡ еже непамятозабѡствовати и ѣко довлѣати сѣи патъ
днѣи истинны покѡанѣемъ предѡчнѣннѣи чѣка и ѣко дѡтѡнт хрѣстѣа-
ннну ѡутѣрѣннѣи напастнѣи на іудѣа глѡщаѣ ѡубѡ поѣт ли бгъ женоу и
родн сѣа и ѡ блжнѣм Флагонѣи архѣепѣ антѡхѣнскомъ.²⁸

Най-податлива за анализ на първо време се оказа уводната част на „Слово за божествените тайни“, която ни насочва към установяване на връзка с някои от събитията в църковно-културния живот на княжеството, станали в началото на XV в., а именно с преговорите, които се провели в Сучава между Константинополската патриаршия и Молдова. През 70-те години на XIV в. молдовският княжески двор направил опит да се сдобие със самостоятелна църква, но Патриаршията не дала съгласие да бъде издигнат за митрополит на княжеството епископът на Белградската област Йосиф Мушат, а изпратила там свой представител, който бил изгонен веднага.²⁹ Поради тази причина между двете страни настъпил разрыв, който продължил до издигането на Александър Добрия за молдовски владетел (1400—1431). Благодарение на желанието на молдовския воевода да се преодолее старата вражда и на готовността, която показала Византия, през 1401 г. била постигната договореност за преговори.³⁰ В акта от 26 юни 1401 г., изпратен от патриарх Матей до Александър Добрия, се съобщават имената на делегатите от страна на Патриаршията — монах кир Григорий и дякон Мануил Архонт.³¹ Вече за официалното пристигане на посланиците в княжеството се съдържа намек в следния израз на уводната част, където се казва „ѣко и вѣстнѣици радѡстнѣи будѣмъ добродѣтелѣи вашѣа послѣвшему нас патрѣарху“³².

По повод на тази фраза А. Яцимирски изказва предположението, че това произведение е било произнесено от Григорий Цамблак в дните, преди пратениците на патриарха да заминат обратно за Константинопол, в смисъл, че в него се съдържа равносметка за успешното приключване на преговорите.³³ Цитираният израз от Словото може да бъде тълкуван

²⁷ Г. Данчев. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения. — Литературна мисъл, 1977, кн. 4, с. 103—108.

²⁸ Сборник на дяк Андрей, с. 4.

²⁹ Istoria bisericii românești. V. I. București, 1957, p. 186.

³⁰ Episcop Melchisedec. Op. cit., p. 4.

³¹ А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди... с. 70.

³² Сборник на дяк Андрей, с. 5.

³³ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак, с. 280.

и в полза на противоположното мнение, че то е изнесено наскоро след пристигането на делегацията в Сучава. Както сочи сам авторът, той е произнесъл тази проповед на празника на св. Филогоний, който е отбелязан на 20 декември, пет дни преди чествуването на Рождество Христово: „Пат

днини посрѣдъ сѹтъ и праздникъ прнхѹднт и праздником начало...“³⁴
Нашата догадка, че „Слово за божествените тайни“ е произнесено малко след времето, когато чаканите гости стигнали в княжеството, се мотивира от композицията на увода, където след десетина въвеждащи изречения авторът пристъпва към възхвала на нечие добро дело, в която намираме алюзия за самия владетел. Ето и текста: „И понеже вашѹ любов зра слово оученїа сладцѹ прѹмающе ѹко же нѹкоу доброу и тоучноу земаю сѹмена прннесн да консенм са нже ѡ снх бесѣда, еанко поддастъ доухѹ стѹн. Пржеде похваанеше ваше оусердїе теплое, тоанко бо кѹ цркви тѹпане ваше, еанко чадо кѹ матерн, еанко болащему кѹ врачу, еанко жадощему кѹ источнику...“³⁵

Какво ни кара да виждаме и да търсим покритие между възторжените слова на писателя от този пасаж и началните години от управлението на Александър Добрия (1400—1431). Петнадесетото столетие намира Молдова все още териториално неукрепнала и разединена в църковно отношение.³⁶ Географското разположение на княжеството го поставя в неизгодна позиция спрямо двете силни по онова време католически държави — Унгария и Полша, и поради това предшествениците на Александър Добрия се принуждават да търсят съюз и закрила при папата. Така католическата църква получава благоприятни условия за своята дейност в княжеството за сметка на източното православие. Когато Александър Добрия заема молдовския престол, международната обстановка значително е променена от успешното настъпление на османците в земите на Балканския полуостров.³⁷ Този критичен момент в политическия живот на Юго-източна Европа помага на княжеството да се стабилизира. Може би благодарение на връзките, които поддържал с владетеля на Влашко, Мирчо Стария, молдовският владетел дал вярна ориентация на своето княжество към източноправославната църква и първата крачка по този път е уреждането на конфликта с Патриаршията. На втори план той поставя цялостното устройство на църковната институция, като предприема строителство на широк план, в резултат на което още през 1402 г. бил готов манастирът Молдовица, а след него манастирите Нямц (бил преустроен), Бистрица, Пробота.³⁸ Богатата и многообразна дейност на владетеля явно

³⁴ Сборник на дяк Андрей, с. 5.

³⁵ Пак там, с. 5.

³⁶ П. Ф. П а р а с к а. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. — В: Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1980, с. 62—87; Ş. P a r a s o s t e a. La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut. — Studii și materiale de istorie medie, v. VI, 1973, p. 43—60.

³⁷ Б. Ц в е т к о в а. Проблеми от историята на Европейския Югоизток през периода на османското проникване (края на XIV — първата половина на XV в.). — Истор. преглед, 1966.

³⁸ П. Р у с е в, А. Д а в и д о в. Цит. съч., с. 29; N. Grigoras. Ţara Româneasca a Moldovei pînă Ştefan cel Mare. Iaşi, 1978, p. 83—85.

е преследвала издигане авторитета на източноправославната църква в княжеството с оглед да се съхрани нейното огромно наследство от ценности, което загивало от завоевателите-османци.³⁹ В тази връзка смятаме, че е по-приемливо похвалата, изречена в увода на „Слово за божествените тайни“, да бъде отнесена към времето преди започване на преговорите като оценка за усърдието на Александър Добрия да уреди конфликта с Византия. Несъмнено Григорий Цамблак е бил запознат добре с началната дейност на молдовския владетел, с неговия интерес към постиженията на Търновската литературна школа. Съществува предположение, изказано от Ал. Елиан, че някои от търновските книги са били внесени в Молдова от Григорий Цамблак, може би по искане на молдовския владетел.⁴⁰

Изложените доводи не са достатъчно категорични наистина за фиксирани на времето, когато Григорий Цамблак е говорил пред своите слушатели от Сучава върху въпросите, посочени в заглавието на Словото, но дават известно основание да приемем, че то е тясно свързано с молдовската културно-политическа действителност от началото на XV в.

³⁹ А. I. E l i a n. Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea. — В: Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. București, 1964, p. 172—173.

⁴⁰ Пак там.